

Bírálat Kiss Viktória „Társadalmi változások komplex multidiszciplináris vizsgálata a bronzkor első ezer évében Magyarországon (Kr. e. 2500-1500)” című akadémiai doktori értekezéséről

A Kárpát-medencei kora és középső bronzkor egy rendkívül színes, izgalmas narratívákat kínáló világ, amely a 19. század vége óta a korszakkal kapcsolatba kerülő régészek közül sokakat varázsolt el újra és újra. A 20. század második felében iskolázódott kutató generációk szemléletére legnagyobb hatással Bóna István gondolkodása volt, aki az 50-es évek végétől a 90-es évek elejéig íródott munkáiban magával ragadó, de erősen szubjektív történeti narratívát vázolt fel a korszakról. Az általa meghatározott kutatási irány és szemlélet a maga korábban nagyon innovatívnak számított, ám a 90-es évek végére egyre inkább hátráltatójává vált a korszak kutatásának, mivel nagyon nehezen tudtak tanítványai kitörni karizmatikus professzoruk által épített gondolati keretek közül. A 2000-es évek elején a kora és középső bronzkor kutatás egyre inkább megrekedni látszott és nem tudott bekapcsolódni a világ régészetében látványosan változó, a hagyományos kronológiai és tipológiai szemlélettől elszakadó, új típusú kérdésfelvetések irányába. Miközben a nemzetközi kutatás a bronzkori közösségek szerveződésével és komplexitásuk modellezésével, konfliktusaik sajátosságaival, válságaik, összeomlásaik és rugalmasságuk okaival, mobilitásuk mértékével és különböző módozataival foglalkozott, vagy gondolkodásuk, viselkedésük sajátosságait, identitásaikat vizsgálta, addig nálunk a szakemberek zöme edényformákat és időrendet rendszerezett.

Kiss Viktória nagyon sokat tett azért, hogy a hazai bronzkor kutatás egyenrangú félként kapcsolódjon az európai régészettudomány vezető iskoláihoz. Bóna Istvánhoz készült szakdolgozata és 2002-ben megvédett PhD értekezése még a hagyományos elvárások szerint íródott és a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának időrendi, elterjedési kérdéseivel foglalkozott és máig megkerülhetetlen információs bázisul szolgál azok számára, akik a Dunántúl Kr.e. második évezredének a történetével foglalkoznak. A 2000-es évek első évtizedétől kezdődően módszerei és kérdésfelvetései megváltoztak: ekkortól tudatos munkával, az európai bronzkori régészet új metodikai és elméleti trendjeinek átfogó ismeretére támaszkodva új irányba állította a hazai kora- és középső bronzkor régészetét: egyre több természettudományos módszer épített be kutatásaiba (pl. populációgenetika, stroncium izotóp vizsgálat, fémnyersanyag vizsgálatok stb.) és a hagyományos történeti narratívák helyett a mikrotörténeti- és mentalitástörténeti kérdések megválaszolása felé fordult. Munkásságának eredményeképpen látványosan átalakult és teljesen új nézőpontokkal bővült a magyarországi kora- és középső bronzkorról korábban kialakított kép és a hazai kutatás az európai élvonalba került.

A bronzkori régészet szemléletbeli és módszertani megújítása mellett Kiss Viktória másik nagy eredményének azt tartom, hogy 2015-től az általa elnyert Lendület-projekt segítségével egy innovatív kutatói közösséget hozott létre, amely a Kr.e. második évezred első felének történetét vizsgálta. Az ide integrált különböző régész generációk mára egy ösztönző, hatékony szellemi műhelyévé váltak a bronzkor kutatásának.

Kiss Viktória akadémiai doktori értekezése a kétezres évek első évtizedében indult, a személyéhez és kutatócsapatához kötődő, új szemléletű kutatómunkának az átfogó bemutatását és összegzését tűzte ki céljául, ugyanakkor új kutatási kérdések és irányok felvázolására is vállalkozott.

Ahogy az a munka kutatástörténetéből is kiderül – bár nagyon finoman és árnyaltan fogalmazza meg kritikáját a szerző – a magyar kora és középső bronzkor kutatás a 2000-es évek első évtizedére eltávolodott az európai iskoláktól. A nemzetközi kutatásba bekötött Kalicz Nándor és Kovács Tibor körül nem alakult ki olyan iskola, mint pl. Bóna István körül, Bóna pedig nem keresett kapcsolatot a német és angolszász kutató műhelyekkel – így pl. a korszak iskolateremtő egyéniségét, a Kárpát-medencei tulleket is kutató Bernhard Hänsel berlini

professzort olyannyira negligálta, hogy annak meghatározó munkáiról még előadásaiban sem ejtett szót.

Kiss Viktória disszertációja azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a kora és középső bronzkor történetével és régészetével foglalkozó magyarországi kutatási eredményeket szinkronizálja a korszak európai kutatási eredményeivel és ezzel párhuzamosan új, a 21. századi kérdésfelvetések megválaszolására alkalmas adatbázisokat hozzon létre, illetve új kutatási irányokat jelöljön ki. Megítélésem szerint munkája elérte a célját: disszertációja hatalmas információs bázisra és imponáló szakirodalomra építve, már-már enciklopédikus áttekintést nyújt a magyarországi bronzkori régészet utolsó 20 évének eredményeiről. Dolgozatát saját, rendkívül tudatosan építkező, 10-15 éve kezdődött kutatásaira alapozta, amelyek célzatos módon kötődtek a legkülönbözőbb természettudományos módszerekhez. A disszertáció kérdésfelvetései, a természettudományos vizsgálatokra épülő eredmények sorával új perspektívákat nyitnak a hazai és a Kárpát-medencei bronzkor kutatás számára. Különösen izgalmassá teszi írását az, hogy a nagy történeti narratívák felvázolása helyett, egyéni sorsokat próbál feltárni, háztartásokat vizsgálni és az egyes közösségek mikrotörténeteiből épít történelmet – mindez példa nélküli a hazai bronzkor kutatásában.

Egy ekkora vállalkozás során óhatatlanul maradnak elvarratlan szálak, ki nem aknázott lehetőségek az elvégzett munkában. A továbbiakban a dolgozat fejezetről-fejezetre való bemutatásával párhuzamosan ezekre szeretném – építő és nem kritikus szándékkal – felhívni a szerző figyelmét.

A dolgozat egészét, mint felhasználó próbáltam olvasni. A kora és középső bronzkornak nem vagyok elmélyült ismerője, de néhány leletegyüttest publikáltam az adott periódusokból és egyetemi oktatóként folyamatosan tartok a korszakkal foglalkozó előadásokat és szemináriumokat. Ezzel a szemmel vizsgálva úgy érzem a szerzőnek nem sikerült igazán kitalálni a dolgozata műfaját: erre utal például az, hogy időnként ismeretterjesztő stílusban és kisebb adatmennyiséggel operálva ír, máskor természettudományos szakkifejezéseket halmoz, vagy a korszakban kevésbé járatos egyetemisták vagy éppen természettudósok fülének ismeretlenül csengő régészeti kultúrákról ír, néha komplex problémákat részletez, feladva a leckét az adott szövegrész megértéséhez. Vannak a szövegben egyetemi jegyzetekre hasonlító, olvasónaplószerű oldalak, amelyek egy információgyűjtő diáknak kiváló ismeretanyagot szolgáltatnak, de a korszakkal foglalkozó régész számára nem olyan jól használhatók.

A bevezetőből nem derül ki, hogy pontosan mi a munka célja? Jó lett volna leírni azt, hogy a szerző az egyes embercsoportokat a genetikai hátterük megismerésével akarja tanulmányozni, izotópos vizsgálatokkal életmódjukat, étrendjüket és mobilitásuk mértékét próbálja megismerni, valamint információt szeretne gyűjteni közösségeik szerveződéséről családi és ha lehetséges politikai szinten.

A dolgozat szerkezete átgondolt és jól strukturált, de olvasás közben kissé zavaró, hogy a szöveg nincs konzekvensen tördelve, a fejezetek nem válnak el karakteresen. A képanyagban kevés, a szerző által készített ábra szerepel – szerencsésebb lett volna, ha több újragondolt, a szöveghez jobban kapcsolható, átdolgozott, egységesített kép kerül ide.

Az első fejezet egy **általános bevezetés**, ahol a szerző meghatározza munkája kronológiai kereteit, felvázolja azt a történelmi szituációit, amely a Kr.e. 2500 és 1500 közti időszakaszt jellemzi. Mivel a későbbiekben sem tér ki a kutatott időszak eurázsiai történetének sajátosságaira, itt érdemes lett volna egy részletesebb áttekintést adni az égei és előázsiai térség párhuzamos időszakáról, illetve Európa más területeinek arculatairól. A korszakról szellemes összefoglalások születtek az elmúlt évtizedben, amely új szempontok alapján próbálnak történelmet csinálni a régészeti adatokból, segítségükkel világosabban el lehetett volna helyezni a globális folyamatok keretében a magyarországi bronzkort is (ilyenek pl. C. Broodbank 2013-as könyve a mediterrán világ születéséről, vagy az utóbbi évtizedben rendezett nagy nyugat-európai kiállítások Kréta, Mükéné vagy éppen bronzkori Európa katalógusai).

A **bronzkor kutatás 20. századi történetét** bemutató fejezet számomra semleges, felsorolásszerű – hiányzik belőle az elemző szemlélet. Egy részletesebb példakkal, esettanulmányokkal kiegészített szöveg jobban tudta volna érzékelteni a korszakról kialakított különböző modelleket és azok gondolati háttérét, érthetőbbé tehetné volna pl. Tompa Ferenc, Patay Pál, Bóna István gondolkodásának összetevőit, illetve Gordon Childe hatását mindannyiukra. A magyar kutatási eredmények mellett fontos lett volna megemlíteni Bernhard Hänsel berlini iskoláját is, hiszen ő majd tanítványai (S. Hansen, W. David, J. Blitschke stb.) fontos publikációkkal és teóriákkal járultak hozzá a Kárpát-medencei középső bronzkori közösségek árnyaltabb megismeréséhez.

A bronzkori **archeometriai vizsgálatokkal** foglalkozó fejezetben hiányoltam a kritikusabb szemléletet. Ebben formában az itt leírtak olvasónapló szerű, pusztán felsorolásként értékelhetőek – egy ilyen súlyú munkában fontos lenne, hogy szerző bátrabban értékelje, adott esetben véleményezze a különböző magyarországi próbálkozásokat. Ezeket a módszereket hazánkban ráadásul sokszor átgondolatlanul alkalmazták, gyakran nem társultak melléjük releváns kérdésfelvetések és velük egyidejű világtrendekhez képest jócskán ütemvesztésben is voltak. Érdekes lett volna például fókuszálni az egyes anyagcsoportokra is jobban: pl. mi történet nálunk a borostyánokkal és a korai üvegekkel, miért voltak ennyire alul kutatva, ehhez képest hová jutottak az egykorú európai projektek?

Az ezt követő **biológiai fejezetében** a szerző a felsorolásszerűen bemutatott példák kapcsán nem tér ki fontos, az egyes eredményeket árnyaltabban értelmező viták bemutatására. Nem esik szó pl. arról, hogy a háttérlovaság megjelenésének biológiai bizonyítékait az utóbbi években egyre többen megkérdőjelezték (pl. Drew 2004), mivel semmilyen régészeti nyoma nincsen a lovaság általánossá válásának a Kr.e. 10-9. századig. Ezek alapján minden korábbi feltételezést a lovaság elterjedéséről komoly régészeti kontrollal érdemes csak használni, legyen az a Jamnaja-kultúra vagy a Füzesabony-kultúra időszakára feltételezett lovasok példája.

Érdekes lett volna szót ejteni a disszertációban több helyen is példaként említett Egtved-i bronzkori női temetkezéssel kapcsolatos biológiai elemzések problémáiról, hiszen az utóbbi évtizedben egymásnak teljesen ellentmondó természettudományos elemzések születtek a halott származási helyével kapcsolatban.

A **kutatástörténeti és módszertani rész** utolsó fejezete a tárgyi biográfiai vizsgálatok lehetőségeit mutatja be, de nem esik szó részletesebben a módszer kialakulásáról és a benne rejlő lehetőségekről. Ebben a részben egy izgalmas esettanulmány mutatja be a szerző dunántúli középső bronzkori deponálási gyakorlattal foglalkozó kutatásait, gyökeresen megújítva az erről eddig tudottakat. Ennek tágabb kontextusba való helyezéséhez jól lehetne használni a késő bronzkorból ismert értelmezési lehetőségeket – akár Tarbay Gábor európai élvonalába tartozó munkáit bevonva.

Az edények kopásnyomaival foglalkozó részben érdemes lett volna Gucsi László vonatkozó munkáival vagy a metódus kidolgozóinak (W. A. Longacre, O. Craig, A. Bobrowski) bemutatásával, illetve az ismert kora vaskori németországi példák segítségével megvilágítani a módszer kínáta lehetőségeket.

A következő nagyobb szövegegység a korszak **kronológiájával** foglalkozik. A szerző leírja, hogy a magyar kutatás számára miért volt létfontosságú az abszolút kronológia pontosítása (ld. teljesen eltérő modellt használunk a nyugat- és közép-európai térséghez képest a bronzkor kezdetéről), de nem esik szó arról, hogy milyen hatással voltak ezek a kronológiai problémák a korszakról kialakított magyarországi történeti narratívákra, így pl. a Bóna István által kidolgozott, a tell-kultúrákra alapozott magyarországi kronológiai sémára. A probléma értelmezését megkönnyítette volna egy olyan táblázat, amely egybe sűrítve mutatja be a különböző időrendi rendszereket.

Az **abszolút keltezés** eredményeit bemutató alfejezetből kimaradt a Daróczi T. Csányi M. és Tárnoki J. által a *Præhistorische Zeitschrift* folyóiratban 2002-ben publikált cikk elemzése, amelyben az egyik legjobban dokumentált tell-település (Túrkeve-Terehalom) feltárás radiokarbon

eredményeit közölték és értelmezték. Ez a publikáció az új C14 mérések segítségével az európai kontextusba illeszti a települést és a korszakot, valamint mintaszerűen elemzi az egyes építmények használati idejét.

A korábban már említett kritikai szemlélet hiánya erre a fejezetre is jellemző: így pl. a szerző részletesen bemutatja a máglyamaradványok keltezési lehetőségeit, de nem nyilvánít véleményt a mérések a problematikus voltáról. Pedig az általa felsorolt példák arra utalnak, hogy az eddigi mérések meglehetősen ellentmondásosak és a finomításra várnak még. Jól illusztrálja ezt a problémát P. Duffy békési radiokarbon adataira alapozott – véleményem szerint bizonytalan lábakon álló – narratívája a korszak végéről.

A **társadalomrégészeti** fejezet erőssége az, hogy a szerző jól összeválogatott példák sorával illusztrálja azokat a lehetőségeket, amelyek az életkori csoportok, a társadalmi nemek, a különböző identitások vizsgálatában rejlik. Itt egyelőre kevés a magyarországi eredmény, hiszen az ilyen jellegű kutatások zöme hazánkban a szerző munkásságához kapcsolódik, egy részük pedig még jelenleg is zajlik. Tartalmasabb lehetett volna a fejezet, ha a szerző a bemutatott esettanulmányokhoz legalább kérdésfelvetések szintjén megpróbál korábbi magyarországi társadalmi modelleket (ilyeneket bőven lehetett volna idézni Bóna I. és Kovács T. munkái közül), kutatási szituációkat társítani.

A következő rész a **kereskedelem, gazdaság** kérdéskörét vizsgálja. Ez az egyik leginformatívabb része a dolgozatnak és itt kerül bemutatásra a szerző legtöbb saját eredménye is. Ilyenek pl. a Kárpát-medence rézkereskedelmét ólomizotóp analízissel kutató projekt új adatsorai, vagy a Kisapostag-kultúra fémbeszerzési útvonalainak vizsgálata, amely egy nagyon izgalmas Erdély – Dunántúl – Németország kapcsolati láncolatot rekonstruált.

Az **aranyról** írott fejezetben zavaró, hogy a különböző kutatástörténeti események és projektek részletes bemutatása után nem kapunk a szerzőtől összegzést és kérdéseket sem a felsorolt információhalmaz értelmezéséhez: hogyan lehetne ezeket az adatokat az egykori interakciókkal társítani? Az arany hogyan és milyen szintű láncolatokkal köti össze a különböző európai térségeket? Milyen interakciókkal számolhatunk a különböző, egymástól távoli területeken élő, de hasonló aranybázist felhasználó alföldi és dunántúli közösségek közt?

További nyitva hagyott kérdés – vagy éppen a formában inkább csak tényközlés – például az, hogy van-e összefüggés és ha igen milyen a helmsdorfi, leubingeni fejedelmi sírok és a balatonakali főnöki sír aranyékszerei közt?

Nagyon izgalmas tárgycsoport a **nyersanyagrudaké és öntecseké**- Kár, hogy a kutatási szituáció ismertetésén túl nem lettek bemutatva és rendszerezve részletesebben az ide sorolható tárgyak, valamint az őket tartalmazó leletegyüttesek és kontextusaik. A nyersanyag rudak és öntecsek magyarországi feltűnésének az értelmezéséhez fontos lett volna áttekinteni azt, hogyan interpretálják a hasonló termékeket előfordulásuk centrumaként meghatározott, jól kutatott közép- és nyugat-európai területeken. Kíváncsi lettem volna, hogy mivel magyarázza a szerző a kategória legújabb képviselőjének a röjtökmuzsaji nyakperec depónak az elrejtését és azt, hogy miként kerül ide, hiszen a nyugat dunántúli lelőhely távol van az alpi érlelőhelyektől, ahol ezek a depótípusok koncentrálnak?

A disszertáció kiemelt témája a társadalom vizsgálata: ennek kapcsán nagyon sok közvetett adattal szolgálhat a **súlyrendszerek** problematikája. Erről a kérdéskörrel évtizedes vita bontakozott ki, ám az eddigi magyarországi hozzászólások Kalla Gábor 2000-ben publikált írásától eltekintve megalapozatlanok voltak ezzel kapcsolatban. Kíváncsi lennék, mit gondol a szerző erről a problémáról, számolhatunk-e olyan súlyrendszerek meglétével, amilyeneket az egykorú Közel-Keleten vagy az Égeikum központi térségeiben ismerünk? Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik az a kérdés is, hogy a korszakból ismert magyarországi balta- és nyakperec depók beilleszthetők-e késő bronzkorból ismert szelektív depók kategóriájába?

A bátrabb interpretációt és kérdésfelvetést hiányolom a **fémművességgel** foglalkozó fejezetben is. Az öntőformák és a fémművességgel foglalkozó személyek specializációjának mértéke kapcsán fontos lenne vizsgálni az öntőformák összetettségét, az öntési eljárások

bonyolultságát és ez alapján az egyes tárgyak készítéséhez szükséges tudás fokozatait. Hasonló kutatás a késő bronzkorban már készült és segítségével elválaszthatóvá vált egy különleges tudással bíró, az elit megrendeléseit kiszolgáló kézműves réteg.

Az öntési eljárás ismertetésén túl nem elemezte részletesebben szerző a rendhagyó formájú bonyhádi baltaformát vagy a hasonlóan extrém tárgynak számító abaujvecseri karperecet, pedig a fejezetben felsorolt látványos példák alapján felvázolhatta volna Magyarország területére honosítva azt a M. Kuijpers által feltételezett négy fémműves kategóriát – ld. amatőr, kézműves, mester, virtuóz –, amelynek az élén a hajdússámsoni kardot készítő mestere állhatott.

A **kerámiaművességgel** kapcsolatban teljes áttekintést kapunk a problémát érintő magyarországi publikációkról, de nem derül ki, hogy mennyire számolhatunk specialistákkal, illetve fazekas-csoportokkal, nők vagy férfiak készítik-e az edényeket, mivel magyarázható a középső bronzkorban megfigyelhető rendkívül látványos minőségi ugrás a formák és díszítések kivitelezésében?

Jó ötlet volt a **kész tárgyak** kereskedelmének vizsgálata, de képtáblák hiányában nehezen és időigényesen tud az olvasó utánajárni annak, hogy miként is néznek ki pl. az itt említett „juhor” típusú karperecek, vagy a kórosi balta.

A **borostyán és üveg** kapcsán az előző fejezetekben megszokott információ gazdagsághoz képest a szerző nem nyújtott átfogó kitekintést, holott ezek a tárgyak nagyon fontos, már-már „médiüm” szereppel bíró információhordozói ennek a korszaknak. Egy nemrégiben megjelent összefoglalás (Daróczi T. 2018) vázolt jól használható összetett képet ezekről az anyagtípusokról.

A **textilekkel** foglalkozó részben nem esik szó olyan fontos leletegyüttesekről pl., mint a késő bronzkorban Észak-Európában megjelenő mediterrán vadselyem. A korszak legfinomabb textiltípusáról a csalánszövevről is csak egy mondatban emlékezik meg a szerző, holott ennek a típusnak a gyártási centruma a Lusehøj-i maradványok elemzési adatai alapján a Kárpát-medence környezetében keresendők.

Az **útvonalakkal, közlekedéssel** foglalkozó alfejezet témájában járatosabb vagyok egy hasonló egyetemi kurzusom kapcsán, így azt gondolom, hogy itt szólhatott volna a szerző az Angliában előkerült, különböző árutípusok szállítására alkalmas varrott hajómaradványokról, a Kárpát-medencei folyami hajózás őskori lehetőségeiről, az égei tengeri kereskedelem egy 2018-as kiállítási katalógusban tárgyalt infrastruktúrájáról, az épített őskori utak és hidak utóbbi évtizedekben kibontakozó kutatásáról, illetve Marta Liviu késő bronzkori sókereskedelmi útvonalakról vázolt 2017-es modelljéről.

A disszertációt záró rész az eddigi áttekintés esszenciájaként a vizsgált időperiódus **társadalmával** foglalkozik. A szerző nagyon sok izgalmas adatot gyűjt egybe, ráadásul ezek egy jelentős része a saját kutatásaihoz kapcsolódó, a hagyományos régészeti elemzéseket archaeogenetikai és izotópos vizsgálatokkal kombináló, friss eredmény, amelyek adatgazdag, terhelhető információs bázisként szolgálhatnak a bronzkori társadalmak elemzéséhez.

Kiss Viktória itt bemutatott kutatási eredményei rendkívül izgalmasok és alapjaiban változtatják meg a korszak mobilitásáról alkotott képünket (ld. pl. a Kárpát-medencében feltételezett 40%-os mobilitási értéket!). Így például a kora bronzkor kapcsán bemutatott szigetszentmiklósi, békásmegyeri és budakalászi harangedényes temetők használóiáról kiderül, hogy ezekre – eltérően a korábbi interpretációktól – nem homogén populációként kell tekinteni, hanem egy színes, heterogén sztyeppi és helyi elemeket is tartalmazó, idegenből érkező nőket is magába integráló temetkezési közösségként.

A szerző új perspektívát nyit a Kisapostag-kultúrához sorolt balatonkeresztúri temető használóinak populációgenetikai elemzésével is: rámutat arra a hagyományos régészeti módszerekkel nem bizonyítható jelenségre, hogy az ide eltemetett emberek, habár helyben születettek, genetikai örökségük alapján erőteljesen kötődnek az ukrainai térség kora bronzkori csoportjaihoz.

A középső bronzkor első és második fázisából idézett példái más-más összefüggésekben világítják meg a korszak közösségeit: szó esik itt az exogámia különböző régészeti és embertani bizonyítékairól és azok megjelenési formáiról, a korszakban megszaporodó tömegsírok értelmezéséről, az azokban eltemetett emberek és az eltemető közösségek viszonyáról. A balatonkeresztúri és érdi tömegsírok elemzése különösen fontos, mivel arra utal, hogy a korszak társadalmában nagy biztonsággal számolhatunk az alárendeltség és rabszolgaság különböző formáival. Kár, hogy a szöveget megterheli itt a túlságosan részletező leírása a síroknak és az egyes halottaknak – sokkal fontosabb lett volna, ha a rabszolgaság, alárendeltség, egyenlőtlenség problémakörének utóbbi években megszaporodó szakirodalmát (pl. Peter-Roecher 2022, Graeber és D. Wengrow 2021, Cameron 2016) felhasználva próbálkozik a szerző összetettebb képet adni a két tömegsír lehetséges értelmezéséről.

Külön alfejezet foglalkozik a középső bronzkor végével (3. fázis) a koszideri periódus időszakával. Ez máig az egyik legrejtélyesebb területe a korszaknak: a tell-kultúrák végét és a halomsíros kultúra megjelenését magába egyesítő nagy változási horizont, amikor a korábbi, évszázados kulturális kép hirtelen megváltozik, évszázados hagyományok szűnnek meg egy-két generációnyi idő alatt és látványos módon hibridizálódnak a közösségek. A kiválasztott példák itt is átgondoltak és más-más aspektusból világítják meg az időszak sajátosságait.

A kelebiai temető újra elemzett temetkezéseinek a példájával a szerző bizonyítja azt, hogy a Kr.e. 2. évezred közepén ide egy változatos identitású, exogám házassági szabályokat alkalmazó közösség temetkezik, akik a korábbi konzervatív kulturális kötődéseiket ekkorra teljesen elhagyják.

Legalább ennyire emblematikus jelentősége van annak gejei temetőben megfigyelt sajátosságnak, hogy a temetőben korábban felvázolt tipológiai kategóriák eltérően a korábbi értelmezésektől nem kronológiai fázisokhoz rendelhetők.

Jól kapcsolódik a fenti példákhoz a halomsíros kultúra gazdag sükösi temetkezésének elemzése, amelyről kiderül, hogy habár ékszerei délnémet kapcsolatokat mutatnak, maga az elhunyt nő helyi középső bronzkori populációval van kapcsolatban.

Nehezebben értem a jánoshidai temetőről és a tiszafürediről írottakat – az előbbiről hosszasan olvashatunk, az utóbbiról csak címszavakban –, de nincsenek értelmezve a róluk a szövegben közölt adatok.

A fejezet végén érdemes lett volna egyben vizsgálni a szerző által munkába vont két nagy lelőhelyet, a tiszafüredit és a bonyhádít, mivel ez a két, hosszú ideig használt temető modellértékű lehet a dunántúli és alföldi középső bronzkori temetkezési közösségek sajátosságaira.

Kissé zavarba ejtő a **társadalmi nemek** problematikájáról írott rész, mivel több esetről is kiderül, hogy a korábbi feltételezés miszerint férfiak női mellékletekkel vagy női rítuselemekkel temetkeznek az részben félre értelmezett nem-meghatározásból fakadt részben pedig a temetkező közösség nem konzekvens cselekményeivel hozható összefüggésbe. Ezek alapján akkor nem számolhatunk ilyen szokással?

Az **életkori sajátosságokkal** foglalkozó rész az eddigiekhez hasonlóan gazdag és sokoldalú illusztrációja problémának, de nem látjuk, hogy az egyes lelőhelyekről bemutatott példák milyen, korszak vagy terület specifikus mintázattá szerveződnek. Jó lett volna megvizsgálni a különböző kutatott térségek közti kapcsolatokat: pl. minden vizsgált régióra és közösségre jellemző a 40-50%-os gyermekhalandóság? Mennyire tekinthető általánosnak a fiatal férfiak gazdag, fegyveres mellékletű temetkezése különböző korszakokban? Hogyan reprezentálnak az idősök, vannak-e ebben eltérések a különböző régiók, illetve kultúrák között? Vannak-e jelei a kisgyermekhez való eltérő viszonyulásnak közösségenként?

Hasonló problémával szembesültem az **identitás** régészetével foglalkozó fejezet olvasása közben is. A példák ebben az esetben a korábbiakhoz képest esetlegesebbnek tűnnek és nem egyértelmű, hogy a szerzőnek pontosan mik is a kérdései tárgyalt problémakörrel kapcsolatban? Jobb lett volna, ha a fejezet elején felvázolja a megválaszolendő kérdéseket, ezután pedig a saját kutatásaiból, illetve korszakból ismert más példák segítségével lehetett volna válaszokat, vagy

megoldási lehetőségeket kínálni. Kár, hogy a harcos identitásról mindössze egyetlen – hivatkozások nélküli – bekezdésben emlékezett meg szerző, holott erről kiváló adatokat tudott volna keresni a vizsgált korszakból.

A disszertáció kulcsfontosságú fejezetének tartom a **rokonság archeogenetikájával** foglalkozó fejezetet. A szerző által itt idézett példák ismert, külföldi szituációk (pl. Eulau, Koszyce, Mokrin stb.), egyetlen magyarországi kutatást sem szerepeltetett itt, holott korábban jó néhány olyan lelőhelyet mutatott már be, amelyekkel illusztrálhatta volna a kérdéskört.

A fejezet számomra legfontosabb tanulsága az, hogy egy adott térségben, akár egyidőben is rendkívül sokszínű, mozaikos lehet az emberi közösségek szerveződése. A Lech-völgyi települések kora bronzkori településláncolatának közösségi szerveződését vizsgáló projekt pl. egy oikosz-szerű – a korai görög forrásokból ismert tekintélyelvű vagy patriarchális háztartáshoz hasonló – formáció meglétére utal (hasonló jelenséget rekonstruált L. Sperber a Rajna felső folyása mentén vizsgált kora urnamezős időszakban használt temetők elemzése alapján), míg vannak térségek, ahol a kiscsaládi szerveződésnél komplexebb struktúrára sincsen nyom.

A dolgozatot a bronzkori társadalmi szerveződés legmagasabb fokával a **főnökségekkel** foglalkozó fejezet zárja. A szerző H. Vandkilde bronzkori globalizációról szóló 2016-os tanulmánya kapcsán egy külön alfejezet szán a korszak interakcióinak, illetve távolsági kapcsolatainak. Kíváncsi lettem volna, hogy mit gondol a Vandkilde által vázolt bronzkori globalizációról és hogy saját kutatási eredményei beilleszthetők-e ebbe a modellbe?

A bronzkori globalizáció kísérő jelenségével a globalizációval foglalkozik Kárpát-medencei példákra építve Daróczy T. 2018-as cikke – ezt mindenképpen érdemes lett volna beépíteni ebbe a részbe. Ugyancsak indokolt lett volna Váczi Gábor késő bronzkori komplex hálózati modelljeit is megemlíteni, amelyek segítségével többszintű interakciós hálózatokat tudott rekonstruálni. Hasonló kategóriák talán Kiss Viktória által felvázolt középső bronzkori cserehálózatokban is kimutathatóak lehetnének.

A dél-európai főnökségeket bemutató fejezetet az eddigi témakörök kapcsán olvasottakhoz képest egy kicsit elnagyoltnak érzem: a szerző által itt leírtaknál jóval komplexebb az égei késő bronzkor gazdasági és társadalmi rendszere. Ezért hasznos lett volna, ha néhány, csak röviden említett kutatás bővebb ismertetést kap: ilyenek pl. a görögországi elit endogám házassági rendszerei, vagy a spanyolországi El Argar-kultúra speciális elosztási mintázatokkal operáló, különleges közösségi szerveződései.

A szerző bemutatja H. Meller társadalmi modelljét a kora bronzkori Aunjetitz-kultúra militáns alapú főnöki társadalmairól és megpróbálja a Magyarországról ismert hasonló leleteket és leletegyütteseket egy ehhez hasonló struktúrába rendezni. Véleményem szerint H. Meller erősen leegyszerűsítő, piramis felépítésű modelljének automatikus átvétele nem biztos, hogy szerencsés ötlet. Az is meggondolandó, hogy az Aunjetitz-kultúra egy zárt németországi térségre alkalmazott, kb. 100-200 évet átfogó kategóriái megfeleltethetők-e a szerző egész Magyarországról, különböző kulturális környezetből, és egy 5-600 éves időintervallumból összeválogatott kategóriáival?

Meggyőzőbb lett volna a főnökségekkel foglalkozó fejezet, ha a szerző differenciáltabb kép felvázolására törekszik és több, az őskori társadalmak rekonstrukciójával foglalkozó munkát próbál meg figyelembe venni az általa felgyűjtött példák értelmezéséhez. Kimondottan hiányolom pl. D. Graeber és D. Wengrow 2021-ben megjelent – az őskorral foglalkozó kutatók világát gyökeresen felkavaró, viták sorát gerjesztő – könyvét, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az őskori társadalmak nem csak hierarchikus rendszerként képzelhetők el, hanem számolni kell komplex, de decentralizált rendszerekkel is. A szerzőpáros példái közt az égei és kisebb számban az európai bronzkorból vett hivatkozások is szerepelnek. (Mindez jól összecseng a szerző által is idézett P. Duffy kutatócsoportjához köthető megállapítás, hogy az európai őskorban Kr.e. 1000-ig nem bizonyítható az a fajta növekvő egyenlőtlenség, amely pl. Elő-Ázsiában a Kr.e. 3- és 2. évezredben határozottan érzékelhető.)

Legalább egy bekezdés erejéig hasznos lett volna szót ejteni arról, hogy miként árnyalják a korszak társadalmairól a temetők alapján felvázolt képet, P. Fischl Klára északkelet magyarországi vagy P. Duffy Békés megyei tell-kutatásai, amelyek egy heterarchikus településhálózatot rajzolnak ki.

Az utolsó fejezet a korábbi részekhez képest stilisztikailag nem annyira kidolgozott és gyakoribbak benne az elütések és egyéb kisebb hibák, néhány irodalmi hivatkozás pedig nem került feloldásra, ami arra utal, hogy a szerzőnek ebben az esetben már nem volt ideje alaposabb ellenőrzésre, finomcsiszolásra. A szöveget olvasva több fejezetben számomra, mint „felhasználó” számára zavaró volt, hogy a szakirodalmi hivatkozások esetében néha nem szerepelnek oldalszámok, megnehezítve így az idézett gondolatok pontos visszakeresését.

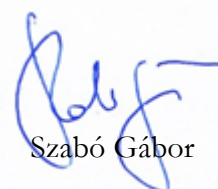
Megítélésem szerint a disszertáció végéről hiányzik egy olyan fejezet, amelyben a szerző összefoglalja tárgyalt kérdéseket és megpróbálkozik egy egységes narratívát vagy modellt felvázolni a tárgyalt térség kora és középső bronzkorának társadalmairól. Ezt a hiányt amúgy a tézisfüzet szövege ellensúlyozza, amely tömören és érthetően összefoglalja a disszertáció legfontosabb eredményeit.

A dolgozat egészét értékelve úgy vélem, hogy Kiss Viktória egy izgalmas kérdésfeltevésekre épülő, a saját és az általa irányított kutatócsoport munkáira alapozott, imponálóan széles szakirodalmi háttérrel dolgozó disszertációt készített. A jelölt által évtizedes munkával felépített, hagyományos régészeti anyagfeldolgozásokat, archeogenetikai és izotóp vizsgálatokat, valamint technológiai és nyersanyag elemzéseket magába foglaló régészeti adatbázis példa nélkülinek ítélem a magyarországi őskorkutatásban és egy rendkívül nagy teherbírású alapot ad a bronzkor új szemléletű vizsgálatához.

Számomra ennek a munkának az elolvasása és értelmezése igazi szellemi kaland volt és rendkívül sokat tanultam belőle a Kárpát-medencei bronzkor első ezer évéről.

Észrevételeim és megjegyzéseim nem kritikának szánom, hanem olyan ötleteknek, amelyeket ennek az információgazdag disszertációnak az új eredményei inspiráltak és amelyek a szerzőt kutatásának folytatására és elmélyítésre ösztönözhetik.

A disszertáció tudományos eredményeit elfogadom és ebben a formában nyilvános vitára alkalmasnak tartom.

Szabó Gábor

Budapest, 2026.01.19.